

УДК 94:63(477.4) “18/19”

Л. М. Горенко

**МОБІЛІЗАЦІЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ
В КАМ'ЯНСЬКОМУ МАЄТКУ ДАВИДОВИХ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Стаття присвячена мобілізації земельної власності в Кам'янському маєтку Давидових в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. Мета статті полягає у здійсненні аналізу мобілізації земельних поміщицьких володінь Давидових, визначенні її ролі у створенні нових форм господарювання, зміцненні матеріально-технічної бази, інтенсифікації виробництва. Мета і завдання досягнуті, використовуючи різні методи дослідження.

Ключові слова: поміщицьке господарство, маєток, землеволодіння, мобілізація землі.

У пострадянський період значно зріс інтерес до історичних досліджень з соціально-економічної проблематики, оскільки явища та процеси, що відбувалися в ХІХ – початку ХХ ст. потребували нового переосмислення, нових оцінок. Важливою складовою цього процесу є історія економічних відносин поміщицьким землеволодінь Правобережної України. Домінантне становище в економіці Російської імперії займало сільське господарство. Право власності на землю мали поміщики та держава. Реформа скасування кріпосного права у 1861 р. розпочала процес переорієнтації поміщицьких господарств, в результаті чого змінюється не лише склад земельних володінь, а й форми господарювання.

Процес і характер мобілізації поміщицького землеволодіння розкриває питання розподілу приватного землеволодіння за його розмірами та способами використання землі, що з'ясовує, наскільки прибутковим було вирощування зернових культур та цукрових буряків.

Дана стаття присвячена мобілізації земельної власності в Кам'янському маєтку поміщиків Давидових у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. Кам'янський маєток умовно можна віднести до середнього типу землеволодінь. Таких маєтків на Правобережжі було більшість, тому вивчення його матеріалів дає змогу з'ясувати загальні тенденції мобілізації землі маєтків такого типу.

Метою статті є проведення аналізу мобілізації земельної власності в маєтку Давидових. Безпосереднім завданням є висвітлення питання, як сприяла мобілізація та перебудова частини маєтків у пореформений період переведення на нові способи господарювання, до зміцнення їх матеріально-технічної бази та до інтенсифікації виробництва.

Наукова новизна отриманих висновків полягає в тому, що на прикладі функціонування та розвитку окремого маєтку вивчаються загальні тенденції еволюції середніх поміщицьких господарств Правобережної України, зокрема, питання перерозподілу поміщицької власності.

В основі теоретико-методологічної бази статті лежать загально-наукові методи пізнання, науково-критичний аналіз джерел. Автор використовує методи аналізу, синтезу, методи емпіричних досліджень, наукової індукції.

В дорадянській історіографії ряд істориків та економістів Д. Воейков, В. Загоскін [1], Т. Осадчий [2] вивчали розвиток сільського господарства на Правобережжі, зокрема, ввели в науковий обіг значний фактичний матеріал про розподіл земельних угідь між власниками, кількість дворянських господарств у краї в 60-80-х рр. ХІХ ст. тощо.

Серед наукових робіт радянської доби слід відзначити праці А. Анфімова [3], П. Теличук [4], Н. Проскурякової [5]. В центрі уваги широке коло питань, а саме: землекористування, зміна систем господарювання.

В добу незалежної України дослідження розвитку поміщицьких господарств набуло якісного, принципово нового характеру. Цю тематику розробляли Н. Темірова [6], С. Бориевич [7], О. Лобко [8].

Реформа 1861 р. ускладнила умови розвитку поміщицьких господарств. Процес капіталізації серед маєтків відбувався повільно. Чисельні матеріали заповітів та купчих у 60-80-х рр. ХІХ ст. вказують, що процес мобілізації поміщицьких земель відбувався за звичайним планом: поділ земель за заповітами між спадкоємцями. А тільки з початку ХХ ст. йде процес масштабного розширення господарства, формувалися нові економії та маєтки, тобто власники землі прагнули стати рентабельними виробниками.

Процес капіталізації поміщицьких маєтків у пореформений період був пов'язаний із зміцненням матеріально-технічної бази господарств, зміною їх способів ведення. Земельні володіння дворян зазнавали значних змін. Купівля та продаж земельних угідь поміщиками-підприємцями значною мірою були пов'язані з перебудовою усіх ланок господарства для забезпечення максимального прибутку. Особливості цього процесу можна з'ясувати на матеріалах Кам'янського маєтку поміщиків Давидових (Чигиринського повіту Київської губернії). Для цього, перш за все, проаналізуємо стан землеволодіння, починаючи з 1861 р. до другого десятиріччя ХХ ст., звернувши особливу увагу на те, як відбувався розподіл нерухомості маєтку між чисельними спадкоємцями В. Давидова, утворення нових маєтків та економії, як функціонували ці господарства (окремо чи як одне ціле), які зв'язки були між ними. Вивчення певної кількості заповітів та купчих, дає підставу з'ясувати процес еволюції складу маєтку Давидових.

Отже, після скасування опіки над землеволодінням Давидових, за указом Чигиринського повітового суду від 17 травня 1852 р. О. І. Давидова (дружина В. Давидова), її сини П. В. та М. В. Давидови були введені в володіння маєтком при м. Кам'янка та селах Пляківка та Юрчиха з 12835 дес. 755 саж. землі

за правом законної спадщини від В.Л. Давидова. Маєток складався з трьох економій. Керівництво було спільним. Лише 11 березня 1887 р. відбувся розподіл усього маєтку між володарями землеволодіння. В результаті О. І. Давидова отримала десяту частину від садибної землі – 1 дес. 754 саж. Від решти спадщини нерухомого майна вона відмовилась. Петро та Микола поділили маєток порівну. До спільного володіння братів перейшло м. Кам'янка з цегляним заводом (54 дес. 793 саж.), цукровий завод (42 дес. 1498 саж.), хутір Рудня з винокурною і двома водяними млинами (49 дес. 813 саж.) та ділянка з вакантною садибною землею в Покровській частині Кам'янки (2054 саж.), що разом складало 147 дес. 358 саж. [9, арк. 117-118].

П. В. Давидов отримав в особисту власність: землі Покровської економії (1159 дес. 307 саж.), Юрчанської (1519 дес. 2244 саж.), Чмижинську ділянку (165 дес. 2335 саж.), частину лісу Болтиш (1781 дес. 501 саж.). Разом – 4629 дес. 692 саж. М. В. Давидов свою власність отримав: землі Пляківської (954 дес. 1042 саж.), Підлісної (409 дес. 1335 саж.) та Миколаївської (1095 дес. 291 саж.) економій, урочище Зрубанець (259 дес. 16 саж.), частину лісу Болтиш (1768 дес. 2113 саж.), окрему ділянку Пляківського лісу (203 дес. 432 саж.) та садибної ділянки в м. Кам'янка (30 дес. 1205 саж.). Всього – 4748 дес. 1235 саж. [10, арк. 2 зв.].

Таким чином, утворилось два нових маєтки. Ставши власником своїх часток, П. В. та М. В. Давидови продовжували вести спільне господарство з єдиною адміністрацією.

Значні зміни щодо складу та поділу Кам'янського маєтку відбулися на початку ХХ ст.

П. В. Давидов своїм родовим маєтком розпорядився таким чином: у 1893 р. він продав Покровську економію з урочищем Тарапун своїй дружині Л. С. Давидовій. Вона ж ці землі передала сину Василю. В 1909 р. П.В. Давидов продав М. В. Давидову свою частину цукрового заводу із загальної їх власності. Від тоді Кам'янський цукровий завод став повністю належати М. В. Давидову. Протягом наступних двох років цегляний та винокурний заводи також були придбані М. В. Давидовим. Після смерті П. В. Давидова, в 1912 р., за заповітом решта його родинного нерухомого майна (Юрчанська економія), перейшла до сина – В. Давидова. Незабаром Юрчанська економія стала власністю його дружини О. О. Давидової, на базі якої вона створила Юрчанський маєток і товариство Кам'янських млинів [11, арк. 54].

Стосовно маєтку М. В. Давидова, то ще в 1906 р. нотаріально було затверджено його заповіт на нерухоме майно. Не маючи рідних дітей, М. Давидов призначив спадкоємцем свого родинного маєтку сина рідного брата Олексія – надмірного радника Лева Олексійовича Давидова з умовою сплати ним всіх боргових зобов'язань, що обтяжували землеволодіння. Л. О. Давидов залишався до смерті М. В. Давидова (1911 р.) уповноваженим у справах його маєтку. З цього часу почався процес масштабного розширення господарства, фо-

рмування нових маєтків та економій. Так він разом з дружиною М. А. Давидовою придбали [12, арк. 77-78]:

- 1906 р. – 704 дес. 966 саж. ;
  - 1911 р. – 1279 дес. 1877 саж.;
  - 1913 р. – 396 дес. ;
  - 1915 р. – 100 дес. 528 саж.;
  - 1916 р. – 1210 дес. 242 саж.
- Всього – 3671 дес. 1203 саж.

Таким чином, за десять років М. В. та Л. О. Давидови шляхом купівлі нових угідь збільшили Кам'янський маєток на 84,2 %.

Протягом 1916 – 1917 рр. його власники, крім купівлі і нерухомості, уклали ряд договорів на довгострокові оренди (строк 12 – 24 роки) великих маєтків: Тимошівського (559 дес.), Голиківського (968 дес.) Несватківського (182 дес.) та Бондурівського (480 дес.) [13, арк. 11-12, 25-30, 38-39].

З метою поліпшення керівництва та створення єдиної структури для нових земельних придбань М. А. та Л. О. Давидови утворили декілька нових маєтків та відповідно економій.

Отже, у період 1915 – 1917 рр. землеволодіння Л. О. Давидова в Київській губернії складалася з трьох окремих комплексів-маєтків: Кам'янського (п'ять економій), Діброво-Голиківського (п'ять економій), Косарівського (одна економія) та одного орендового Тимошівського (одна економія). Крім того, О. О. Давидова мала у власності Юрчанський маєток, а Д. Л. Давидов – Вербівський маєток з Лебедівською та Вербівською економіями з сірниковою фабрикою. Хоча Юрчанський та Вербівський маєтки функціонували незалежно від маєтків М. А. та О. Л. Давидових, тобто їх господарства були окремими, все ж між ними існували тісні економічні зв'язки.

Структура управління маєтками в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. порівняно з першою половиною ХІХ ст., залишилась майже без змін.

Вивчаючи питання про структуру та способи управління. Кам'янським маєтком, можна виділити дві особливі риси. По-перше, більшість земель, що належала Давидовим, знаходилась в єдиному управлінні, відокремилось лише два маєтки. По-друге, власники землеволодіння брали безпосередню участь в управлінні господарством.

Об'єднання кількох маєтків в єдине господарство призвело до збільшення кількості та урізноманітнення посад в адміністрації. На чолі управління був головний управитель з досить великими повноваженнями. Він керував головною конторою маєтку, якій підпорядковувались економічні контори економій, адміністрація підприємств, лісництва. Головна контора мала кілька відділів: відділ звітності на чолі з головним бухгалтером, економічний відділ (здійснював керівництво економіями та заводами), контрольно-звітний відділ цукрового заводу, відділ лісового управління. Кожен маєток поділявся на кілька економій, що мали свої адміністрації-контори. Очолював контору керуючий економією. Обов'язковими посадами в конторі були один або два помічники,

обліковець, писар, табельник, воловий господар, кінний господар, магазинщик, дворецький. Цукровий завод мав свою адміністрацію на чолі з директором, повноваження якого поширювались лише на виробництво цукру, питання продажу його були в компетенції головної контори. Отже, розширення маєтку вимагало від його власника створення чіткої системи управління господарством, що давало позитивні наслідки в отриманні прибутку виробництва.

Таким чином, на прикладі поступового, проте значного розширення Кам'янського маєтку простежувався процес концентрації приватної землі у власності великих землевласників, а процес роздроблення – в дрібнопоміщицьких господарствах. У 1917 р. господарство М. А. та О. Л. Давидових складалося з 10335 дес. 2289 саж. різноманітної землі. Справжніми великими господарствами були сусідні маєтки графів Бобринських на Смілянщині (у 1913 р. вони володіли 44386 дес. землі), Балашової (Мошногородищенський маєток – 43590 дес.) та інші.

Список використаних джерел

1. Воейков Д. Киевская губерния. Статистические сведения о распределении земледелия, о ценности имений и о крестьянском деле / Д. Воейков, В. Загоскин. – СПб., 1867. – 146 с.
2. Осадчий Т. И. Земля и земледельцы в Юго-Западном крае на Украине, Подолии, Волыни. Опыт статистико-экономического исследования / Т. И. Осадчий. – К., 1899. – 132 с.
3. Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX вв.) / А. М. Анфимов. – М. : Наука, 1969. – 395 с.
4. Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні / П. П. Теличук. – К. : Вид-во Київського університету, 1973. – 190 с.
5. Проскурякова Н. А. Размещение и структура дворянского земледелия Европейской России в конце XIX – начале XX вв. / Н. А. Проскурякова. – М. : История СССР, 1973. – № 3. – С. 55-75.
6. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861 – 1917 рр.: соціально-економічна революція / Н. Р. Темірова. – Донецьк : Вид-во ДонНУ, 2003. – 319 с.
7. Бориевич С. О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793 – 1886 роки) / С. О. Бориевич. – К. : Вид-во НАДУ, 2007. – 424 с.
8. Лобко О. А. Оренда землі в поміщицьких маєтках на Правобережній Україні XIX – початку XX ст. / О. А. Лобко // Наукові записки НаУКМА. – К., 2007. – Т. 65. Історичні науки. – С. 17–25.
9. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 117–118.
10. Там само. – Арк. 118–120; Центральний державний історичний архів України. – Ф. 442. – Оп. 629. – Спр. 94 – Арк. 2 зв.
11. ДАЧО. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 54 ; Спр. 65 – Арк. 7 зв., 55–56 ; Ф. 823. – Оп. 1. – Спр. 5 – Арк. 21, 66, 71–75; Спр. 40. – Арк. 33 ; Спр. 41. – Арк. 20.

12. Там само. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 77–78, 80–82, 84 ; Спр. 59. – Арк. 62 ; Спр. 65. – Арк. 1 зв., 18, 52–53, 109 ; Ф. 754. – Оп. 1. – Спр. 104. – Арк. 6–7.
13. Там само. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 33 зв. ; Спр. 65. – Арк. 59 ; Спр. 77. – Арк. 11–12 зв., 25–30 зв., 38–39.

References

1. Voeykov D. Kievskaya guberniya. Statisticheskie svedeniya o raspredelenii zemledeliya, o tsennosti imeniy i o krestyanskom dele / D. Voeykov, V. Zagoskin. – SPb., 1867. – 146 s.
2. Osadchiy T. I. Zemlya i zemledeltsy v Yugo-Zapadnom krae na Ukraine, Podolii, Volyini. Opyt statistiko-ekonomicheskogo issledovaniya / T. I. Osadchiy. – K., 1899. – 132 s.
3. Anfimov A. M. Krupnoe pomeshchiche hazyaystvo Evropeyskoy Rossii (konets XIX – nachalo XX vv.) / A. M. Anfimov. – M. : Nauka, 1969. – 395 s.
4. Telychuk P. P. Ekonomichntsi osnovy ahrarynoi revoliutsii na Ukraini / P. P. Telychuk // K. : Vyd-vo Kyivskoho universytetu, 1973. – 190 s.
5. Proskuryakova N. A. Razmeschenie i struktura dvoryanskogo zemledeliya Evropeyskoy Rossii v kontse XIX – nachale XX vv. / N. A. Proskuryakova. – M. : Istoriya SSSR, 1973. – № 3. – S. 55–75.
6. Temirova N. R. Pomishchyky Ukrainy v 1861 – 1917 rr.: sotsialno-ekonomichna revoliutsiia / N. R. Temirova. – Donetsk : Vyd-vo DonNU, 2003. – 319 s.
7. Boryevych S. O. Zakonodavche rehuliuivannia pozemelnykh vidnosyn u Pravoberezhnii Ukraini (1793 – 1886 roky) / S. O. Boryevych. – K. : Vyd-vo NADU, 2007. – 424 s.
8. Lobko O. A. Orenda zemli v pomishchytskykh maietkakh na Pravoberezhnii Ukraini XIX – pochatku XX st. / O. A. Lobko // Naukovi zapysky NaUKMA. – K., 2007. – T. 65. Istorychni nauky. – S. 17–25.
9. Derzhavnyi arkhiv Cherkaskoi oblasti (dali – DACHO). – F. 315. – Op. 1. – Spr. 34. – Ark. 117–118.
10. Там само. – Ark. 118–120 ; Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy. – F. 442. – Op. 629. – Spr. 94 – Ark. 2 zv.
11. DACHO. – F. 315. – Op. 1. – Spr. 34. – Ark. 54 ; Spr. 65 – Ark. 7 zv., 55–56 ; F. 823. – Op. 1. – Spr. 5 – Ark. 21, 66, 71–75 ; Spr. 40. – Ark. 33; Spr. 41. – Ark. 20.
12. Там само. – F. 315. – Op. 1. – Spr. 34. – Ark. 77–78, 80–82, 84 ; Spr. 59. – Ark. 62 ; Spr. 65. – Ark. 1 зв., 18, 52–53, 109 ; F. 754. – Op. 1. – Spr. 104. – Ark. 6–7.
13. Там само. – F. 315. – Op. 1. – Spr. 64. – Ark. 33 зв. ; Spr. 65. – Ark. 59 ; Spr. 77. – Ark. 11–12 зв., 25–30 зв., 38–39.

Стаття надійшла до редакції 13.01.2017 р.

Л. М. Горенко

**МОБИЛИЗАЦИЯ ЗЕМЕЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ
В КАМЕНСКОМ ИМЕНИИ ДАВИДОВЫХ
ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА**

Статья посвящена мобилизации земельной собственности в Каменском имении Давыдовых (Чигиринский уезд Киевской губернии) во второй половине XIX – начале XX века. Цель статьи состоит в том, чтобы исследовать и дать анализ мобилизации земельных помещичьих владений Давыдовых, определить её роль в создании новых форм хозяйствования, укреплении материально-технической базы, интенсификации производства. Цель и задачи достигнуты, используя при этом разные методы исследования.

Ключевые слова: помещичье хозяйство, имение, землевладение, мобилизация земли.

L. Horenko

**THE MOBILIZATION OF LAND PROPERTY
IN DAVIDOV'S KAMENSKY ESTATE
IN THE SECOND HALF OF XIX – EARLY XX CENTURIES**

The article is devoted to the mobilization of land property in Davidovs' Kamensky estate in the late of nineteenth – early twentieth centuries.

The aim of the article is to analyze the mobilization of land property in Davidovs' estate. The main task is to show how mobilization and restructuring of estates in post-reform period have transferred the economy to new ways of government, strengthened their material and technical base, intensified production of goods.

Keywords: landlord economy, estate, ownership of land, mobilization of land.